

J. Nordin-Grip,
maj 1938.

HERRGÅRDSTRADITIONER.

SOCIAL OMVÅRDNAD.

Anm. När det gäller social omvårdnad, måste man noga skilja mellan den behandling, som kom herrskapets personliga tjänare till del - hustjänarna eller folket på stora gården - samt vad som gällde för torpare, statare, hantverkare och godsets övriga underlydande.

A. Sjukvård.

1. Hur utövade herrgårdens husbondfolk sjukvården bland de underlydande? Fingo sjuka och genom olycksfall skadade personer uppsöka husfrun på herrgården för att erhålla medicin och förband? Besökte herrgårdsfrun allvarligt insjuknade i deras hem eller skickade någon att se till dem, t.ex. husmamsell, hushållerska, döttrarna på gården?

2. Vilka hjälpmedel hade man för sjukvården på herrgården? Hade man särskilt medicin- och förbandsskåp (apoteksskåp) för folkets räkning? Var förvarades detta och vem hade hand om det? Vilka mediciner och medel innehöll det? Ex.: Mixtura simplex, Hoffmans droppar, engelskt salt, fördelande kryddor, Hjärnes plåster, kamfer, Jungfru Åhrbergs plåster, Johannesolja, ampulver, opodeldoc, charpi?

3. Har det förekommit att man på gården brukat något visst universalmedel för alla slags åkommor hos både människor och kreatur?

Ex. Då en torpare eller dräng klagade att han var sjuk, vankades en beryktad, på herrgården hopsatt medicin utav en bra näve krut, skarp peppar och svavel, lika mycket av vardera, i ett kvarter brännvin att intagas på en gång --- "antingen blir en frisker eller dör."

4. Har sådan universalmedicin fått namn efter gården eller efter den person, som delat ut den, t.ex. Friherrinnans droppar?

Ex. Till en herrgård hade kommit en ny husfru. När hon öppnade det medicinskåp, som fanns kvar efter företräderskan, fann hon en hel mängd mediciner, vilkas sammansättning och användning voro henne obekanta. Hon slog då ihop alltsammans i ett större kärl och delade ut därav vid förekommande behov. Denna blandning blev av de underhållande kallad Friherrinnans droppar och uppskattad vida omkring.

5. Finnas några särskilda berättelser och anekdoter, hur herrgårdsfruar kurerat sina underhållande med medicin?

Ex. Friherrinnan berättade: Min mamma var så intresserad av att ordinera, och hon hade ett särskilt apoteksskåp. En gubbe kom hit och sa: "Det är så behändigt mellan magen och bröstet, det är bus som en igelkottas" (sticker i mellangärdet). Då fick han pulver av mamma, och sen kom han tillbaka och sa: "Det sjöckte å (lindrades) och vart så bra" och ville ha mera. Men mamma hade givit honom Doktor Laurells ampulver. Det var magnesia i det, och hon visste, att det var fördeland

6. Ansågs läkarvård av gammalt ingå i herrskapets skyldigheter mot hustjänarna och mot torpare och statare?

Ex. F.d. trädgårdsdrängen berättade: Jag hade klen mage. Då skickade Hennes Nåd mej till doktorn med en biljett, men jag tog opp och läste den, innan jag lämnade fram den, och jag minns än i dag, hur det stod i den: "Trädgårdsdrängen Vilhelm, som säger sig hava ont i magen, torde Herr Doktorn ordinera något, dock ej så mycket, ty han skall flytta."

7. Brukade man från herrgården tillkalla någon i orten känd klok (naturläkare) för de underhavande?

8. Känner man till någon särskild huskur, som praktiserades på herrgården, när någon av herrskapets familj eller av hustjänarna insjuknat?

Ex. a: Mot frossa och gulsot brukade man på Edeby ordinera en dryck av het mjölk och brännvin. Sedan patienten druckit detta, skulle han gå runt stora salsbordet, tills svettning inträdde.

Ex. b: Mot benskador brukade man på Gripenberg koka äggolja av av tio gulor och smörja detta på det sjuka benet med en fjäder.

9. Hur ordnade man sjukvården, när långvariga sjukdomsfall inträffade? Hölls sjukvakar bland de underlydande? Kunde skyldighet att vaka över sjuka gå i tur bland torparna? Hände det, att man anställde sköterska, när långvariga sjukdomsfall inträffade bland herrskapet och hustjänarna? Sökte man förströ de sjuka genom att så mycket som möjligt låta dem deltaga i livet bland de friska?

Ex.: Om gamle Rudbeck på Edsberg berättas, att han under sin långa sjukdom lät sätta in sin säng i stora förmaket, där han låg och deltog i aftonsamkvämen, iförd röd atlasmössa, prydd med tofs och vita kanter.

10. Vilka åtgärder vidtogos, när smittosam sjukdom utbrutit på gården? Isolerades de sjuka, och var skedde detta (olika för husfolket och för torpare och statare)?

Ex.: Första epidemisjukhuset här, det var gamla Dammstugan på Hällefors det. Ligger lite för sej, den där stuga, och dit la di dom, som hade difteri. Sen tog di skolhuset till det också. Var så många sjuka den gången på Hällefors.

11. Känner man till, att herrgårdens ägare låtit avsöndra jordområde till begravningsplats vid farsoter (kolerakyrkogård)?

Ex.: Trädgårdsstugan här på Beckershov är byggd på en gammal kolerakörrgård, det var när koleran gick 34. Det var kolerakörrgård för Beckershov, Skalltorp och Forssa, var trän plantera ikring och ett stort kors upprest, men det blev aldrig nån begraven där. När greve Lewenhaupt kom, byggde di opp Trädgårdsstuga, tog bort korset och korsbrädra, di låg där, tills Kalle satte dom te värbräder på svinhuset. (Men det var inte bra, för svina trivdes inte där).

12. Hur vårdade man sinnessjuka på herrgården? Satte man t.ex. häftigt insjuknade och våldsamma i gårdsfängelset (jfr nedan under rättsväsen nr. 42.).

13. Brukade torpar- och statarhustrur få besök av herrgårdsfrun,

när de hade fött barn? Förde hon då med sig barnsängshjälp (i penningar, kläder, mat)? Erhöll hustrurna befrielse från hjonagsverken för barnsbördens skull eller måste de vid sådana tillfällen anskaffa lejdhjon?

14. Gav herrskapet begravningshjälp åt de underlydande? I vilken form utgick denna hjälp? Bestod man traktering (begravningskallas) på herrgården?

Ex.: Gamla friherrinnan Palbitzki på Julita bestod alltid kista och svepning, när någon på godset var död. Behövdes det, fick man också annan hjälp.

15. Fanns på herrgården någon donationsfond för sjukvård och begravningshjälp (jfr nedan nr 28)?

Ex.: På högsjö i V.Vingåker instiftade fru von Aken en fond för vård av sjuka kvinnor. I samma socken stiftade kyrkoherde Tiburtii änka en fond till två frisängar på Nyköpings hospital för sinnes sjuka från socknen.

B. Om pensionering.

(Jfr nedan om fattigvård.)

16. Förekom pensionering av herrgårdens hustjänare, manliga och kvinnliga? Var detta förbehållet dem som beklätt förtroendeposter; bland de kvinnliga t.ex. hushållerskan (husföreståndarinnan på herrgårdar med stort hushåll), husmamsellen, köksmamsellen? Vad känner man till om sådan pensionärs förhållanden?

Ex.: På Börringe fanns två pensionerade i stora huset, en var köksmamsellen Tiddi. Hon hade sitt rum, i vilket hon anordnade kafferep, till vilka friherrinnan och döttrarna inbjödos. Friherrinnans barnbarn ansågo det som en stor heder att få vara med.

17. Brukade man pensionera gamla torpare och statare, som ej längre förmådde utföra dagsverken? I vilken form utgingo ålderdomsunderstöden (förmåner i penningar, säd, bostad och annan natura)? Fick t.ex. en pensionerad torpare bo kvar i sin stuga (medan jorden lades t.ex. i sidobruk under annat torp) eller flyttades han över till annan bostad (backstuga)? Vad kallades en sådan gammal orkeslös torpare: backstubo, backstuhjon, backstugubbe, backstusittare? Varifrån erhöles medlen till det understöd, som lämnades (från särskilt donerofond eller från annat håll)? (Jfr nedan om spannmålmagasin!)

18. Brukade man pensionera änkor efter torpare och statare (torparänkor, statänkor) och efter andra gårdens underlydande? Fanns särskilt änkehus uppfört för änkorna, där dessa fingo fri bostad men i övrigt fingo sörja för sig själva? Skämtsam beteckning för sådant änkehus: Käringshov, käringaträta? Utbetalades periodiskt understöd åt änkor?

Ex.: Änko, som var i änkhuse, feck lite sä; två fjärdingar om åre. Di feck lätta mala den där säa. - Gölstugruvan i Floda lydde under Eriksberg och Forssjöbruk. Änkorna efter arbetarna kallades gruvänkor. -- "Di skelde på gruvänker och torparänker. Min pappa var grubarbetare, han dog, då jag var tre år. Då var vi sex syskon, min

äldsta bror var på åttonde året, och min yngsta syster var på tolvte vecka. När mor vart änka, fick hon hämta ett pund mjöl ve Flodafors, men när det blev ordnat för henne, fick hon hämta i Forssjö var tredje månad: tre pund mjöl, en kappe ärter och fem marker vete."

19. Skilde man i allmänhet på herrgården mellan pensionering och fattigvård. Ansågos t.ex. änkorna i änkehuset ej som fattighjon? Beteckning för pension och pensionerad person: gratial, donation, gratialist?

20. Finnas sägner om att man i forna tider avlivade torpare, som blivit gamla och orkeslösa?

Ex. a: Gamle greven fick löfte av kungen att ta livet av torpare som fyllt sexti år. (Jfr nedan nr. 39.)

Ex. b: K-son, då hörde ja talas om, att han skulle ha kommit på ett förslag till riksdan, att alla gamle gubbar utå torpera där på di store gålda skulle di få slå ihjäl mä e klubba, när di va sexti år älle inte dujde te å arbete länger. Han va sena borta i en måne vär sommer å folk påsto, att han satt inne för de där förslaje. Då skulle vara straffet han feck.

C. Magasinsinrättning.

21. Har man på godset inrättat särskilt spannmålsmagasin (fattigmagasin, sädesmagasin)? (Jfr att officiella förordningar om s. k. sockenmagasin utkommo flera gånger under 1700- och 1800-talen). Vilka voro fordringarna och förmånerna för delägarna i herrgårdens magasinsskassa? Vem skötte insättningarna och uttagen, herrgårdens husbonde eller av denne (och de underlydande) tillsatt magasinsfogde? Har man gamla räkenskaper bevarade från gårdens magasinsskassa? Vartill användes överskottet? Till pensions- eller fattigunderstöd? Vartill användes medlen vid upplösningen av magasinsskassan?

Ex.: På Vibyholm fanns ett spannmålsmagasin, vars gamla fond av greve Bonde ökades till 290 tunnor råg, varefter varje åbo frivilligt fick insätta från 8 till 24 kappar spannmål, under det år han tillträdde hemmanet eller torpet, varefter han, om han efter minst sjutton år frånträdde, fick uppbära dubbla beloppet per år.

D. Bosättningshjälp.

22. Har särskild bosättningshjälp lämnats från herrgården åt nytillträdande torpare eller bönder?

Ex.: På Vibyholm hade greven anordnat en bosättningskassa, vartill medel togos från överskottet i godsets magasinsskassa. Alltefter storlek i mantal och delar därav erhöles behövande nytillträdande markegångsvärdet av oxe, fodernöt eller mindre.

E. Undervisning.

23. Har man på herrgården vidtagit några åtgärder för undervisning av folkets barn (före tillämpningen av 1842 års folkskolestadga)? Upprättades t.ex. skola på bekostnad av eller genom särskild donation av husbonden?

Ex. a: Förr fanns det ingen riktig skola här på Skenäs, det var en gumma vid Rostorp - hon var mamma åt Svin-Ulla - som läste

med statarbarnen. Hon fick en tunna råg om året av gården för det.

Ex. b: När den gode greve Bonde genom döden förlorade sin sex-åriga dotter Sigrid upprättade han 1826 Sigridslunds skol- och uppfostringsinrättning för de underlydandes barn. Denna bestod dels av en skola för alla socknens barn, dels av en uppfostringsinrättning för åtta barn. När sedan grevens son Carl blev skjuten av våda vid ett midsommarfirande upprättades Carlslund, ett internat för avlägset boende barn.

24. Ha medlemmar av herrskapets familj undervisat i en på herrgården upprättad skola för folkets barn? Hur var denna skola ordnad? I vilka ämnen undervisade man? Fanns undervisningsmaterial?

Ex. a: Statbarnen fingo två gånger i veckan komma upp i lilla salen för att lära sig läsa enligt lancastermetoden. Fröken på herrgården läste med dem. Det fanns en skrivbänk med sandlåda åt barnen.

Ex. b: De unga döttrarna på Yxe herrgård började år 1843 en småbarnsskola i mammas yttre rum. Skolan slutade dock snart, därför att barnen ej kunde övervinna sin blyghet utan gråto så ofta att flickorna funno arbetet alltför besvärligt. på godset

25. Brukade herrgårdsfrun (och fröknarna) undervisa flickorna / i handarbete, vävning och andra kvinnliga slöjder? Har särskild kvinnlig yrkesskola på detta sätt blivit upprättad som t.ex. grevinnan Lewenhaupts vävskola på Claestorp?

F. Fattigvård.

Anm. När det gäller herrgårdens fattigvård kan man skilja mellan olika huvudtyper. Dels ha de fattiga erhållit godtyckligt eller av herrskapet fastställt understöd i hemmen, vare sig de flyttats över i andra bostäder eller ej, dels ha de vårdats på herrgårdens egen fattigstuga och dels ha de flyttats till kommunens för alla gemensamma fattigstuga. (Jfr ovan om pensionering, sklt nr 17, 18.)

26. Vilka olika kategorier av fattiga brukade erhålla vård och understöd från herrgården? Ex.: orkeslösa och barnlösa torpare och statare, änkor, blindas, krymplingar samt föräldralösa barn. Giv exempel på den rent personligt utövade fattigvården!

Ex.: Gamla friherrinnan Palbitzki på Julita gav alltid de fattiga vad hon ansåg behövt. En fattig torpargumma hade mistat sin ko och bett baron om en ny till skänks. När detta ej lyckades, lät friherrinnan kalla upp gumman till gården, när det var gäster. Betjänten fick anmäla gumman till baronen i gästernas närvaro och friherrinnan sade: "Ack, kära Matthias, det är mor Greta, som vill tacka för kon, som du givit henne." På det sättet fick gumman sin ko.

27. Har man utdelat understöd till de fattiga vid vissa bestämda tidpunkter, t.ex. vid jul, midsommar eller på särskild minnesdag för godset?

Ex.: På Tisenhults herrgård brukade barnen Drake varje julaftons förmiddag dela ut julhögar; dra omkring med julbröd, kött, ljus m.m. åt de fattiga på godset.

28. Har man haft någon särskild fond för utdelning till de fattiga på godset? (Jfr ovan magasinskassa!)

Ex.: På Forsby i Österåkers socken ha flera fonder stiftats för de fattiga. "Men bäst var Hotterman (1798 - 1825) han ordna, så vi fick kaffe, socker och risgryn te jul och fem kronor var, vi som ingenting har."

29. Kunde det hända att herrgården åt viss behövande person, torpare, knekt l. dyl. skänkte stugan på bostället eller upplät den fritt på livstid?

Ex.: Yxtaholm i Mellösa skänkte Gripstugan åt soldaten Grip. Efter dennes död disponerades stugan av den sinnesslöe sonen, varefter den av godset uppläts till fattigstuga?

30. Bildade herrgården egen rote med avseende på fattigvården (herrgårdsrote, fattigrote)?

31. Hade herrgården egen fattigstuga eller hade två eller flera herrgårdar slagit sig ihop om en fattigstuga? Vad kallades en sådan stuga: rotstuga, rotefattigstuga, herrgårdsfattigstuga? Beteckning för kommunens fattigstuga: skattefattigstuga?

Ex.: I Mellösa socken hade Yxtaholms gård utom Gripstugan en fattigstuga vid Lindnäs; Schiringe gård hade en fattigstuga vid Talja, Harpsund (Axelsberg) hade en som kallades Grindstugan, medan Hällefors bruk hade sitt änkhush (jfr ovan nr 18) och gav understöd på annat sätt.

32. Hur var vården av fattiga ordnad i sådan herrgårdsfattigstuga? Fingo de, i den mån det var möjligt, hålla sig själva med mat och bereda densamma? Erhöll de utdelning från särskild fattigkassa (fattigdel, fattigsäd)? Vem ombesörjde utdelningen av dessa förmåner (herrgårdens fattigfogde)? Fanns särskild föreståndarinna (förestånderska, regent, regentinna) på herrgårdens fattigstuga? Vilka skyldigheter och förmåner hade denna? Utsågs hon bland hjonen?

33. Brukade herrgården i stället för att ha egen fattigstuga, betala viss andel till kommunen för att få ha sina fattiga i socknens fattigstuga? Hur bestämdes herrgårdens bidrag? Efter storlek i mantal, efter antal hjon, som där försörjdes?

34. Har något slag av rotegång (gårdgång, dynggång, dyngning) förekommit bland herrgårdens fattiga?

35. Hur förfor man med de föräldralösa barnen? Har bortauktionering (till lägsta underhållsavgift) förekommit bland de underlydande? Lämnades barnen till fattigstugan (herrgårdens eller socknens) eller inackorderades de genom gårdens försorg?

36. Hur behandlade man på herrgården kringvandrande tiggare? Fingo de mat i folkköket? Ingick det i viss tjänarinns skyldighet att se till tiggarna eller förbjöd man matutdelning åt tiggare?

Ex.: Aldrig var det värt för oss, när vi gick med påsen att gå in på stora ställen, men på bondställen och torpställen, dit gick vi och fick mat i påsen.

37. Finnas berättelser och sägner om hur herrgårdsherrskap bemött hjälpsökande av olika slag?

Ex.: Hård på Kavlás hade mycke skälmstycken för sej. En gång kom det en fattig torpare och jämra sej och ba' om lite hjälp i fattigdomen. Hård han gjorde ett tittane och sa: "Låt skägget växa i fjor-

ton dar och så kom hit, så sa du le få allti nået." Torparn gjorde så och kom till Hård, som själv rakade av skägget och låtsade, som han hade varit mycket rädd om det. Så fick torparn en tunna råg. Men en förmögen torpare hörde talas därom, lät sitt skägg växa en månad och gick till Hård. Han tänkte få två tunnor råg. - "Jo för all del", sa Hård, torparn skulle få hjälp. Så kom han med en liten tång, ryckte ur ett skäggstrå och låtsade, som han skulle ta bort skägget på detta sätt. Men torparn la i väg utan råg.

G. Rättsväsende.

38. Finnas några minnen av att gårdens ägare hade rätt att ensam eller tillsammans med vissa därtill utsedda personer rannsaka och döma underlydande? Vad kallades en sådan juridisk myndighet (borgrätt, borgstugurrätt, gårdsrätt, hals- och handrätt)? Känner man till vilka herrgårdar hade rättighet att hålla sig med egen domstol? Var höllos sammanträdena (i borgstugan, folkastugan)? Avsåg man med ordet borgstugurätt (gårdsrätt etc.) den dömande myndigheten, det rum där sammanträdena ägde rum eller den samling stadgar, efter vilka man dömde? Beteckning för gårdsdomstolens sammanträden: borgstämma, räfst- och borgstämma?

39. Finnas berättelser och sägner om hur gårdens herre erhållit sådan domsrätt?

Ex.: Greven oppe på slottet han begärde hos kungen att få skifta lag för sitt folk, få straffa efter godtycke och avliva torparna, när de blivit 60 år gamla. Det fick han, men i gengäld måste han alltid bära en järnkrage om halsen och betala en avgift av 50 öre om dan. Han gick alltid med en röd yllehalsduk lindad ovanpå den där järnkragen.

40. Vad känner man till om organisationen av en sådan gårdsdomstol? Var husbonden domare (rättsherre) eller av honom utsedd förtroendemän (gårdsfogden, stallfogden, befallningsmannen, befalllarn)?

Ex.: På Månstorp i Skåne utgjordes borgstugurätten av tolv bisittare under gårdsfogden Nils Erikssons praesidium.

41. Vilka olika slag av förseelser beivrades inför gårdsrätten (stöld, för sen ankomst till dagsverkena, tredskande med hovriskyldigheterna, subordinationsbrott, avvikelse ur tjänsten?)

42. Vilka straff ådömdes för olika slags brott (arrest, prygel gatlopp)? Känner man till olika slag av tortyr, som utövats på gården (rida trämärr)?

43. Finns på gården särskild arrestlokal (gårdshäkte, tjuvhål, tjuvkällare) och rum, där bestraffningar utfördes (spörum, Rosenkammaren)? Finnas berättelser och sägner om sådana fängelserum?

Ex.: Gamle greven hade en gråstenskällare under jorden. Där satte han ner sina tjänare, när han blev arg på dom. Somliga tog han opp igen, men en del fick ligga och dö därnere.

44. Brukade gårdsdomstolen ådöma böter? Vem upptog dem och vartill användes de? Finnas berättelser och sägner om hur gårdarnas domsrätt upphävdes?

Ex.: Greven Oxenstierna hade en son, som bodde ve bruket, och den han for opp åt Stockholm och ba, att han skulle slippa den där plågoresdskapen - det var när Oskar II (jfr ovan ex. 39) var kung.

45. Har husbonden på gården i äldre tider vänt sig till socknens officiella myndigheter vid tvistigheter med tjänstfolk och andra underlydande? Ha underlydande av herrgårdens husbonde blivit anmälda till skamstraff i kyrkan (stå kyrkstraff) och av vilken anledning har detta skett?

Ex.: Hushållerskan Catharina på B. rymde ur tjänsten, sedan hon hade ertappats med att baka bröd av husbondens mjöl åt sin fästman. Hon återfördes på husbondens begäran av länsmannen och fjärdingsmannen med fångskjuts.

46. Vad minns man om utövandets av husagan? (Obs, att denna för minderåriga tjänare gällde till år 1920). Beskriv hur husagan utdelades, olika efter ålder och kön? Brukade man risa kvinnorna i stället för att prygla dem? Hur tillgick risningen och vem utförde den?

Ex.: Celsingens hade en inspektor, som skulle ge prygel åt folket. Di blev oppkallade på Hällefors kontor, när di skulle ha stryk.

47. Finnas uppgifter, om att den som skulle ha prygel, klädde sig på särskilt sätt (kalvhud under tröjan för att ej få revbenen intryckta)?

48. Finnas några berättelser eller sägner om att herrgårdsherrar använt överdriven husaga (även för obetydliga förseelser), slagit till döds eller på annat sätt bragt sina underhavande om livet.

Ex. a: När Anna Rosencrantz var förlovad med Anders Bille, besökte hon en dag honom på hans gård Rosendal. Hon fann då en bonde stå tjudrad på gårdsplanen, därför att han kommit för sent till dagsverket. Hon bad, att han skulle släppas, men när Anders Bille vägrade, sade ^{hon}: "Villfares ej en så ringa bön av fästmon, vad blir då makans öde?"

Ex. b: Pickelin var en redig djävul mot folket. Dä skulle särskilt ha vatt tri, som feck gå opp i byggninga å få stryk, som dä va brukligt på dän tin. Dom slo han, så di hade vråle lång väg, å ingen kom tebaks. Han gömde dom unner golvet i e lucka å täckte över mä havrekärvar.

49. Känner man sägner om att herrgårdens herre blivit ådömd straff?

Ex.: H. säteri har inte något torn. Di sa, att gamle herrn skulle ha gjort något emot regeringen, som han skulle ha stått halsjärn för och sen fick han inte lov att bygga torn på sitt hus.